

ТҮРКИЙ КӨРКЕМ ДҮНЬЯСЫ

Оразымбетов Қуәнышбай Келимбетович – филология илимлериниң докторы, профессор

Kuanshbayorazimbetov@gmail.com

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

ТЮРКСКИЙ МИР ИСКУССТВА

Оразымбетов Куанышбай Келимбетович – доктор филологических наук, профессор

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THE TURKIC WORLD OF ART

Orazimbetov Quwanishbay Kelimbetovich – Doctor of Philological Sciences, Professor

Karakalpak State University named after Berdakh

Таянч сўзлар: туркий дунё адабиёти, адабий алохалар, адабий таъсир, миллий адабиёт, умуминсоний нуктаи назар, поэтика, бадиий тил.

Резюме. Мақолада туркий халқларнинг, шу жумладан ўзбек, қарақалпоқ, қозоқ, қирғиз, туркман адабиётининг ривожланиш тадрижи, бу адабиётларнинг бадиий асослари, адабий таъсир, ижодий алоқа масалалари, бадиий шакл ва мазмун бирлиги сўз этилади.

Ключевые слова: литература тюркского мира, литературные связи, литературные влияния, национальная литература, общечеловеческие взгляды, поэтика, художественный язык.

Резюме. В статье анализируется эволюция развития тюркских народов, в том числе узбекской, каракалпакской, казахской, киргизской, туркменской литературы, художественные основы эти литературы, литературные влияния, творческие связи, художественные формы и содержание.

Key words: turkic world literature, literary connections, literary influence, national literature, universal humanistic perspective, poetics, spiritual experiences, artistic language.

Summary. The article discusses the evolution of the development of Turkic peoples' literature, including Uzbek, Karakalpak, Kazakh, Kyrgyz, and Turkmen literature. It examines the artistic sources of these literatures, issues of literary influence, creative interconnections, as well as the unity of artistic form and content.

Кирисиў. Дунья халықлары тарийхында түркий халықларының тарийхы өз алдына орын ийелейтуғыны хешқандай гүман туўдырмайтуғынындай, түркий әдебияттың да дунья әдебияты тарийхындағы орны айрықша. Әсирлер даўамында Орайлық Азия кеңликлеринде жасап, өнип-өсип өзиниң мәдениатын, әдебиятын жарытып келген өзбек, қарақалпақ, қазақ, қырғыз, түркмен халықларының әдебияты ислам дуньясының руўхыатынан суўсынланып, түркий тәрбиясы эндишелери тийкарында қәлиплесип өзиниң бай мийрасына ийе болды. Халықларымыз әдебияты өзине руўхыаты жағынан жақын болған халықлар әдебиятлары менен тығыз байланысқа түсти, олардан көркемлик дуньясының қайсы бир тәреплерин үйренди, оларға да бизиң әдебиятымыздың айрым көркем усыллары өтті. Бирақ усы аты аталған бес түркий әдебият ишинде бизиң көзқарасымызша, өзбек әдебияты Шығыс көркем дуньясын өзине көбирек сиңирди хәм қоңсылас туўысқан халықларға бул усылларды өткизиўши көпир хызметин атқарды. Биз көркем әдебиятта болатуғын усындай процесслер хақында сөз етпекшимиз.

Барлық социаллық хәдийселер сыяқлы хәр қандай миллий әдебият сыртқы тәсирлерсиз жасай алмайды. Себеби, ол халықтың социаллық санасының ажыралмас бир бөлеги сыпатында раўажланыў басқышларын өзи тийисли болған халық хәм басқа халықлар менен биргеликте басынан кеширеди. Әсирлер бойы өзбек, қарақалпақ, қазақ, қырғыз хәм түркмен сыяқлы түркий тиллес халықлар биргеликте жасап, турмыстың ашшы-душшыларын бирге татып киятырғанлықтан, олардың мәдениаты хәм әдебиятында улыўмалық сыпатлары жүдә көп. Олардың көпшилигин усы халықлардың шежирелериниң бирлиги менен түсиндирсек,

айырымларын әдебий тәсир хәм дәретиўшилиқ өзлестириў нәтийжеси деўге болады.

Әдебиятлар анализи хәм методология. «Сырттан» нәтийжели тәсир хәм өзлестириў хәр қыйлы, көбинесе, бир-бирине уксамаған әдебиятлар арасында бекем дәретиўшилиқ қарым-қатнас орнатады» [6] деп жазады әдебияттанушы В.Е.Хализов. Илимпаз Б.Г.Рейзов болса: «Халықаралық әдебий байланыслар (өзиниң нәтийжели көринислеринде) әдебияттың раўажланыўын тәмийнлеў менен бирге, олардың миллий өзине тәнлигин күшейтеди» [5], – деп тастыйқлайды.

Әдебий тәсир ямаса әдебий байланыслар мәселеси бойынша әдебияттану илиминде көплеген мийнетлер дәретилген. Өзбек әдебиятшылары Б.Назаров, А.Шарафатдинов, Л.Каюмов, қарақалпақ әдебиятшылары М.Нурмухаммедов, Қ.Мақсетов, К.Мәмбетов, К.Құрамбаев сыяқлы алымлар әдебий байланыслар, соның ишинде түркий халықлардың өзлериниң ишиндеги әдебий байланыслар бойынша өзлериниң илимий концепцияларын жаратқан.

Нәтийжелер. Дуньяның хәзирги раўажланыў дәўиринде түркий халықлардың рухый бирлесиўи, олардың көркем өнер тараўындағы, соның ишинде көркем дәретиўшиликте бирге ислесиўи оғада үлкен әҳмийетке ийе. Әсиресе, өзбек, қарақалпақ, қазақ, қырғыз, түркмен халықлары әсирлер бойы бир мәканда жасап, бир рухый дуньядан нәр алып киятыр. Сонлықтанда олардың әдебиятлары да бир-бирине жақын. Көркем әдебият бир-бири менен байланыста ғана раўажланыўға ийе болады. Усы көзқарастан алып қарағанда араб, парсы әдебиятларының түркий халықлар әдебиятына тәсирин де бийкарлаў мүмкин емес. Бул тәсир тиккелей де, өзбек әдебияты арқалы да әмелге асып отырды. Мине, усы байланысларды

изертлеу, оның нәтижелерин үйрениу илимий жақтан да, әмелий жақта да үлкен нәтиже берери сөзсиз.

Талқылау. Бүгін түркий көркем дүнясына итибар берип карасақ, әсирлер дауамында рауажланып олардың хәр бири миллий әдебият дәрежесинде дүня әдебияты фонында көринип атыр. Бирақ усы әдебияттың кәрўан басысы есапланған Наўайы бул көркем дүняны бийик шыңға алып шыққаны – әйне хақықатлық. Хәзирети Наўайы еле XV әсирде-ақ әдебияттың улыўма инсаниятқа хызмет қылыўы кереклигин хәм соның менен бирге бир халықтың, миллеттиң кеўил күйин, менталитетин жаратыу зәрүрлигин түсинген. Сонлықтан да шайыр Фархад хәм Шийрин, Ләйли хәм Мәжнун образларын дөретти. Бул образлар арқалы хәр қыйлы миллетке тийисли қахарманлар жаратылғаны менен ол өзиниң жасалыўы бойынша түркий халықлардың халықлық қәдирияты, миллий менталитети шегерасында пайда болды. Усы арқалы олар улыўма инсаниятқа хызмет қылды. Шайырдың философиялық пикирлеўлерге қурылған шығармалары, мухаббат лирикалары дүня әдебиятының ең сере дүрданалары қатарынан орын алған.

Ғурбатта Ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафику меҳрибан бўлмас эмиш,
Олтун кафас ичира гар кизил гул битса,
Булбулга тикондек ошиён бўлмас эмиш.

Бул төртликтің хәзирге шекем жүдә белгили (машхур) болыўының себеби де онда бир халыққа тийисли түсиниклер арқалы жазылып, сол халықтың дүньятанымы арқалы улыўма инсанийлық қәдириятты сәўлелендириўинде болса керек. Қосық буннан 500 жылдан аслам бурын жазылыўына қарамастан, оның оқыўшыға тийгизетуғын тәсири, көркем дүньямызды байытыу күши ўақыт өткен сайын артып баратырғандай. Соның менен бирге, уллы Наўайының ең уллы хызметлериниң бири ол орта әсирлик Шығыс әдебиятынан түркий әдебиятты өз алдына бөлип шығарды. Сонлықтан да оны гүллән түркий халықлар өзиниң классиги деп таныйды.

Түркмен халқының уллы шайыры Мақтымқулы орта әсирлик түркий халықлардың ақыл-зәкаўаты, билим, хикметке ерисиу шегарасында турып-ақ, улыўма инсанийлық көзқарастан пикир жүритти. А.С.Пушкин Европалық рессонанстан кешеўиллеп қалған славян мәдениатын бир дәреже жоқары көтерип, рус әдебиятының алтын әсирине тийкар салды. Өз халқының әдебиятының раўажланыўына түпкиликли бурылыс жасап, оны дүня әдебияты менен байланыстырған, оның базы бир жетискенликлерин өзлериниң миллий әдебиятына алып кирген талант ийелери сыпатында Әжинияз, Бердақ, Абдулла Тоқай, Абай хұрмет етиледі. XX әсир әдебиятында үлкен халықлардың әдебиятшыларын айтпағанның өзінде улыўма инсаниятқа тийисли мәселелерди көтерип шығыўы менен Шыңғыс Айтматов аз санлы қырғыз халқын, ал Расул Ғамзатов болса оннан да аз санлы авар халқын дүняға танытты. III.Айтматов «Әсирге татырлық күн» романында бир разъездде жасайтуғын жәми 5-6 үйден ибарат аўылдың турмысын сүўретлеу арқалы-ақ дүнялық проблеманы қозғайды. Итибар берген болсаңыз жазыўшы усы романында әдебиятқа «Мәңгүр» образын алып кирди. Романның бас

қахарманларының бири Қазанқаптың баласы Сабит еки институтты питкерген «жоқары» мағлыўматқа ийе жигит. Бирақ, ол өз халқының дәстүрин де, ата ўәсиятын орынлау керек екенлигин де билмейди. Совет идеологиясының қулы болып, өз халқының қәдириятларын умытқан «мәңгүр». Романда сүўретленгениндей шашын тықырлап алып басына жаңа сойылған қойдың терисин кийгизиу арқалы өтмишин, хәттеки, өзиниң атын да умытқан өтмиште өткен жигит Жоламан да мәңгүр, «жоқары» мағлыўматқа ийе болса да миллий қәдириятлардан жүрдай болған Сабит те мәңгүр. Сонлықтан да, жазыўшы бул еки ўақыяны қатара сүўретлейди. Бул Шыңғыс Айтматовтың жазыўшылық шеберлиги, керек болса мәртлиги де еди. Ал оның ең соңғы «Таўлар қулап атырған мәхәл» романында хәзирги ўақытта тийкарғы дүнялық проблема болып турған суў проблемасын хәм дүнялық капитал проблемасын (роман қахарманларының бири Таштанафған хәм оның дослары басқа республикаларға суўды сатып бериу керек деген идеяны алға сүреді, дүня капиталының көпшилик бөлегин қолларында услап турған араб шейхларынан аңға келген оларды тутқынға алыу арқалы 20 миллион доллар өндирип алыўды нийет етеди) көтереди. Бирақ, жазыўшының қайсы шығармасын алып қарамаң, оның қахарманлары хақықый қырғыз болып қала береді.

Солай екен, руўхыят поэтикалық сөздің тийкары екени даўсыз. Деген менен, инсан руўхыаты деген түсиник те салыстырмалы. Оның миллий менталитетке байланыслы тәреплери де көп. Батыс әдебиятында баласы атасына қарсы шығыўы, қартайғанда оны үйинен қуып жиберіуі ямаса оны қариялар үйине апарып тапсырыўы сүўретленсе, ол әпиўайы жағдай сыпатында қаралады. Оннан көбирек баланың руўхый кеширмелерин излейди. Ал өзбек ямаса қарақалпақ әдебиятында усындай ўақыя сүўретлене қойса, сөзсиз баланың хәрекетлери қараланады. Бала оны қандай руўхый халатта ямаса руўхый кеширмелерди басынан өткерип ислей берсин, бәри бир оқыўшы баланы қаралайды. Өйткени, «Батыс батыслығын етеди, Шығыс шығыслығына барады.» (Киплинг)

Өзбек әдебиятын жаслығымыздан оқып үйренип келемиз. Соны айтып кетиуім керек, инсан руўхыатын қахарман психологизми арқалы жасауда өзбек әдебияты жүдә үлкен тәжирийбеге, мектепке ийе. Биз Абдулла Қадирийдің «Өткен күнлер»ин дәслепки рет оқығанымызда-ақ бала кеўлимизде Атабек пенен Кумиштиң қосылыўына тилеклес болғанбыз. Оның күндеси тәрепинен зәхәрленгенине қатты қынжылғанбыз, жылағанбыз. Романда өзбек халқының бай миллий дәстүри, өзбек адамына тән болған психологизм сондай дәл бериледи, оны усы халықтың көркем паспорты деп атау мүмкин. Атабектиң атасының «Бул шаңарақтан хеш ким қапа болып кетпеуі керек» деген атақлы ибарасын еслеп көриң... Буны миллий руўхыатты жаратыўдың үлгиси сыпатында көрсетиу мүмкин. Абдулла Қаххар, Айбек, Шукир Халмурзаев, Тағай Мурат сыяқлы онлаған өзбек прозаиклери инсан руўхыатын жаратыўды өзбек турмысы, өзбек руўхый дүнясы базасында иске асырды, олардың шығармалары еле талай әсирлер дауамында инсаниятқа хызмет қылады. Буннан тысқары тарийх бойынша да, заманы-

мыз ҳаққында да жазылған жүдә көплеген шығармаларда инсан руўхияты, руўхый кеширмелери сәўлеленди, егер олардың барлығын қатара қойып бир масштабта қараў мүмкин болғанда, усы халықтың курамалы миллий қыяпасы жаратылған болар еди.

Әдебиатты бақлап барыўшы бир оқыўшы сыпатында соны айтыўымыз мүмкин, соңғы жыллардағы дүнья әдебиятындағы глобалласыў процесиниң тәсири өзбек әдебиятын да шетлеп өтпеди. Дүнья әдебиятының ең таңламалы үлгилери өзбек тилине аўдарылмақта. Бул жақсы, әлбетте. Бирак... Қахарман образларын жаратыўда (қахарман психологизми, қахарманның сөйлеў тили ҳәм т.б.), турмыслық ўақыяларды келтирип шығарыўда өзбекше руўх сезилмей атырғандай. Персонажлардың сөйлеў тили өзбекше болғаны менен онда өзбекше әндийше сезилмейди. Бул жағдай қарақалпақ әдебиятында да орын алып атыр.

Хәзирги өзбек поэзиясында жүдә көплеген шайырлар жемисли қәлем тербетпекте. Олардың биразлары хәттеки, кешеге Аўқам дәўиринде де жаңаша ойлаўға, қәлем тербетийге мейиллиги менен ажыралып, ғәрезсизлик дәўиринде шығармаларын және де жаңаша усуллар, формалар тийкарында дәретип атырса, әйне ғәрезсизлик дәўиринде шайыршылығы қәлиплескен қәлем ийелери де баршылық. Олардың айырымларының дәретиўшилиги ҳаққында пикир билдирмекшимиз.

Усман Азим ХХ әсирдиң 70-жылларынан баслап өзбек поэзиясына өз шайырлық жолына, көркем сүўретлеў усылына ийе шайыр сыпатында кирип келди. Оның дәслепки поэтикалық топламы – «Инсонни тушиниш»тен баслап «Юрак» (2009-жыл) топламына шекем шайырдың өсиўшиликке ийе болғанын көрийге болады. Аўа, жыллар даўамында шайыр поэзиясы жетилисип, көркейип барды. Ол өз дәретиўшилиги даўамында шайырлық жолға садық қалды (тек 2003-жылы бир ғана «Жоду» атлы прозалық китабы баспадан шықты). Ол усы жыллар даўамында Өзбекстан халық шайыры хұрметли атағын алыўға да еристи. Оның жигирма поэтикалық топламын, онлаған драмаларын өзбек әдебиятының жетискенлиги сыпатында баҳалаўға болады. Ол дәретиўшилигиниң дәслепки жылларында-ақ оқыўшылар қәлбин ийелеўге умтылды, буған өзи де исенди, оқыўшысын да исендире алды. Сол ўақыттағы жас шайыр оқыўшыларына былайша мұрәжат етеди:

Қалбингизга дарё бўлиб кираман бир кун,

Шеър юртидан садо бўлиб кираман бир кун [2]

Қосық жазыўға усындай жуўапкершилик пенен катнас жасаған шайыр поэзиясында философиялық пикирлеўлер, жәмийетлик-сиясий темалардың теренлиги ҳәм еркинлиги, тәбият ҳәм жәмийет ортасындағы катнасқа мүнәсибет билдириў сыяқлы белгилер көринип турады. Сондай-ақ, ўақыт ҳәм кеңислик бирлиги шайыр шығармаларында сондай усулда бериледи, оның лирикалық қахарманлары ушын ўақытта шегара жоқ, кеңислик қас қағымда өзгередиди. Сондай-ақ, Усман Азим поэзиясы белгили дәрежеде кеңликлерге толы. Оның лирикалық қахарманлары турмыстың майда-шүйде машқалаларына аз итибар бередиди, олар үлкен бир халықтың, елаттың атынан сөйлеўге мейил, олардың характеринде жасқаншақлық сезилмейди.

Шайыр шығармаларының өзіншелигин түсиниў ушын ол поэзия майданына келген тарийхый шәраят, әдебий орталықты бир еслеў орынлы. Өткен әсирдиң

70-жыллары поэзияда экспериментлер дәўири болды. Бурынғы халықлық поэзия усылы сынып, орнына жаңаша усуллар жүзеге шықты. Әдалатлық жүзесинен соны айтып кетиў орынлы, поэзиядағы бул процесс сәл ертерек басланды. Өзлерин «алпысбайлар»мыз деп атаған бир топар талантлы шайырлар сол дәўирдеги Аўқамдағы көпшилик миллий әдебиятларға кирип келди. Орыс әдебиятында Е.Евтушенко, И.А.Бродский, В.С.Высоцкий, қазақ әдебиятында О.Сулейменов, Т.Айбергенов, өзбек әдебиятында Еркин Воҳидов, Абдулла Арипов, қарақалпақ әдебиятында Ш.Сейтов, У.Хожаназаров, Т.Матмуратов, К.Рахмановларды солардың қатарына жатқарыўға болады. Бирақ, 70-жыллары бул процесс және де раўажланыўға ийе болды. Сонлықтанда бул жыллардан кейин өзбек әдебиятында Усман Азим менен бирге М.Юсуф, С.Саййид, М.Тойир, И.Мирзо, М.Мирзо сыяқлы бир-биринен талантлы, лекин хәр қайсысының өз жолы бар шайырлар поэзия сахнасында пайда болды. Олар өзбек әдебиятын және де бийикликлерге алып шыға алды. Буны тән алыў керек.

М.Юсуф шығармаларында, әсиресе, ўатан түсиниги сондай заўықлы, мақтаныш пенен сәўлеленеди – оны оқыған оқыўшыда усы журтта туўылып жасап атырғанына мақтаныш сезими пайда болады. Ғәрезсизликтен кейин шайыр ўатан ҳаққында ҳаўазының барынша жар салды, қәлбин кернеген сезим-туйғыларды төгип-төгип таслады.

Сен билан ўткан ҳар кун байрам, базм,

Сенсиз бир он қолсам ваҳмим келади.

Сени билганларга қиламан таъзим,

Сени билмаганларга раҳмим келади.

Бул енди ўатанды улығлаўда шайыр тәрпинен табылған усул. Шайырдың ўатан темасында буннан басқа да бир қатар қосықлары бар екенлигин есапқа алсақ оның ўатанға болған садақат, муҳаббат сезимлерин оқыўшы қәлбине синдириўди шайырлық кредосы етип алғанына гүман қылмаса да болады. Мухаммад Юсуфтиң буннан басқа да ўатан ҳаққында шығармалары көп. Шайырдың ўатан темасында көплек шығармалар дәретиўи әсиресе, жасларды патриотизм руўхында тәрбиялаў нийетинен келип шыққаны сыр емес. Буны шайырдың шайырлық концепциясы деп есаплаўға да болады.

Хәзирги өзбек әдебиятында бир топар жас шайырлар пайда болды, олардың шығармаларын оқысаңыз пикирлеў диапазоның қаншелли кең ҳәм рәң-бәрең екенлигин көрийге болады. Өзбекстан Қахарманы Абдулла Ариповтың бир интервьюинде «Хәзирги өзбек әдебиятында шайыр болып жүриў ҳәм кыйын, ҳәм жуўапкерли. Айтайық, ХХ әсирде шайырлық талант болса шайыр болып жүриў мүмкин еди. Хәзир бул бағдарда конкуренция күшли. Сонлықтанда тынбастан излениў керек» – деген пикирин оқыған едик. Биз бул пикирге толық қосыламыз ҳәм бир оқыўшы сыпатында әдебияттағы бундай сыпатлы белгилер оқыўшының да әдебий талғамын жоқарылатыў менен бирге улыўма әдебиаттың келешегин белгилеп беретугынын атап өтпекшимиз.

Енди мақаламыздың басында айтып өткен әдебий байланыслар мәселесине қайтатуғын болсақ, бул байланыслар миллий әдебиятларды еле де көркейтти. Мине, усындай әдебий байланыслар нәтийжесинде

Шығыс әдебияты деп аталатуғын араб, парсы, түркий классик әдебиеттары жүзеге келди. Бул әдебиетлар дүнья көркем ойлау системасын өзиниң оригиналлығы, қайталанбаслығы менен байытты. Ғәззел, муздад, муашшақ, рубайы сыяқлы онлаған шеърый жанрлар әдебиеттың эстетикалық тәрәпин еле де күшейтип, улыўма шеърыйатты көркем система сыпатында жоқарыға алып шықты. Айтыўымыз керек, Орайлық Азияда жасаўшы түркий халықлар әдебиятына шеърыйаттың бул түри өзбек әдебияты арқалы кирип келди. Қарақалпақ шайырларының шығысқа тән дәстүрлерине садықлығы ең дәслеп ғәззел жанрына қатнасында көзге тасланады. Бундай болыўы тосаттан емес, әлбетте. Себеби, ғәззел араб, парсы хәм бир қатар түркий тиллес халықлардың жазба әдебиятында жетекши жанр саналады. Сондай-ақ бул шеърый жанрлар орта әсирлерден баслап халықларымыз арасында кеңнен белгили бола баслаған болса, Бухара, Хийўа медреселеринде бул жанрлардың теориялық мәелелери тереңнен үйренилди. Усы медреседе оқыған қарақалпақ зиялылары оларды қарақалпақ әдебиятында кеңнен ен жайдырды.

Бул қосық формасының дәслепки үлгилери Әжинияз Қосыбай улының (1824-1878) дәретиўшилигинде ушырасады. Оның ғәззеллериндеги муҳаббат, ғәззаллық, өмирди сүйиўшилиқ хәм басқа улыўмаинсаний идеялар, шайырлық уксатыўлар шайырдың шеберлигинен, әсиресе, жыллар даўамындағы үйрениў, излениўлер хәм Шығысқа тән үрдис хәм дәстүрлерге хүрметинен дәрек береді. Усы ўақытқа шекем қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде Әжинияздың өз дәуириниң билимли хәм талантлы шайыры болып жетилисиўиниң тийкарлары жетерлише изертленбеди. Биз еле өз аўылында Елмурат ахун мешитинде тәлим алғанын, оннан соң Хийўада Шерғазы хан хәм Қутлымурат инақ медреселеринде тәлим алғанын айтыў менен шекленип жүрмиз. Бирақ медреселерде оқығанлардың барлығы да талантлы шайыр ямаса билимдан алым болып кете бермейди. Демек, Әжиниязда тәбият тәрәпинен берилген айрықша талант пенен қоса көп китап оқыў, билим алыўға деген қуштарлық, әсиресе, Шығыс классиклериниң шығармаларын ертеден-ақ меңгерип алыў сыяқлы қәбилеттиң болғанына гүман жоқ. Бул ҳаққын да түрк алымы, профессор Хусейн Йылдырым былай деп пикир жүритеди: «Әжинияздың еле 16 жасларына шекем-ақ Наўайының девонын меңгерип алғанлығы туўралы мағлыўматлар бар.» (4) Демек, тек ғана Әжинияз ушын емес, улыўма түркий әдебиет ушын да ҳәзирет Наўайы үйрениў мектеби болғанын бүгин ҳеш ким бийкарлай алмайды.

XX әсир қарақалпақ әдебиятында Наўайы, Бабур, Мәшреп, Физулий, Мақтымқулы сыяқлы Шығыс классикалық поэзиясы ўәкиллери шығармаларының қарақалпақ тилине аўдарылыўы дәретиўшилерди ғәззел жанры мүмкиншилиги, имканиятлары менен жақыннан таныстырды. Бул классиклердиң әдебий жолы көплеген қарақалпақ шайырлары ушын үйрениў мектеби болды.

XX әсир қарақалпақ поэзиясының раўажланыўын тәмийнлеўдеги хызметлери халық хәм әдебий жәмәәтшилиқ тәрәпинен тән алынған Өзбекстан Халық шайыры Ибраһым Юсупов ғәззел жолында өз қәлеминиң имканиятларын сынап, оқыўшылар дықкатын өзине қаратқан шайыр есапланады. Ол «Бәхәр хәм сен» (1976) атамасындағы 16 ғәззелден ибарат дүркини

менен бул жанрдың қарақалпақ поэзиясындағы әхмийетли қосық формасы болып қалыўын тәмийнледі, десек қәтелеспеймиз. И.Юсуповтың бул сулыў формадағы қосықлары ғәззелге қойылатуғын ишки хәм сыртқы талапларға толық жуўап береді. Хәр бир ғәззелдиң 7 бәйттен қуралғанлығы, уйкас хәм уйкас-редифлердиң жайласыўы, қурамалылығы, мақсетке сайлығы, қосықтың соңғы қатарында әдебий лақаптың берилиўи автордың жанр алдында сезген жуўапкершилигинен дәрек береді.

Ғәззелге тән болған сулыў лиризмди, ондағы қолланылған қосық өнерлерин, идея хәм мазмунға сәйкес ҳаўазды усы жанр ушын салыстырмалы әпиўайы саналған қарақалпақ тилинде сәўлелендириў аңсат ис емес, әлбетте. Буны шайырдың өзи де терең сезинген:

Қосықта еркин қәлем тартса да бул Аязий,
Ғәззел бабында лекин мен Еркин болалмадым [7].

Оғада әпиўайы кишипейиллик пенен жаратылған бул қатардағы «еркин» сөзиниң тәкирарланып, мазмунлық жақтан тереңдесиўи И.Юсуповтың ғәззелге хәм заманлас ғәззелши шайыр досты Еркин Воҳидовқа хүрмет хәм муҳаббатының сәўлелениўи болып есапланады.

И.Юсупов ғәззеллериниң басым көпшилиги мазмуны бойынша классикалық үлгилер менен үнлес келеди. Лирикалық қаҳарман ашықлық отында жанады, ойындағы ғәззалға өз муҳаббаты, садықлығы ҳаққында айтады, жүрек төринде гәўҳардай сақлаған сезимлерин баян етеди. Бийопа, базыда ашықлар сыяқлы жәбриў-жапаны шеккен, буннан ләззетленген машықтан налыўды, оны инсапқа, муҳаббатқа меҳир менен, садықлыққа ўападарлық пенен жуўап бериўге шақырады. Яр қаншелли мәккар, мириўбетсиз болмасын, оған садық қалатуғынын, оның ойы менен жасаўдың өзи-ақ ләззет бағыш ететуғынын тастыйқлайды.

Түркий классик поэзиясында кең тарқалған жанрлардың бири муздад жанры. Ә. Өтепбергенов миллий поэзияда биринши болып муздад жанрында қәлем тербетти:

Әй, қара көз, наз бенен жан алыўшы жанан-әй,
Жананым бери кел.
Әй, шийрин сөз, сөз бенен көп алдаўшы шолпан-ай.
Шолпаным бери кел.
Ўәдеге опа етерме деп, көп үмит еттим,
Ўах, мен алданыппан,
Кел, енди сенде бир рәхим ет назлы нигар-ай,
Нигарым, бери кел.

Бизге белгили, муздад Шығыс классикалық поэзиясының ең қурамалы формаларынан бири саналады. «Кеңейтилген» деген мәнини аңлатыўшы бул атама тийкарында 14 буўынлы ғәззелге сай тәртипте жайласқан қатарларға және 6 буўын қосылыўы, узын қатарлар өз ара хәм қосымша қатарлар өз алдына уйкасыўы тийкарында жүзеге келген лирикалық дәрәтпе шайырдан оғада үлкен дәрәтйишлиқ шеберлик пенен бирге күш-қуўат хәм мийнетти талап етеди. Себеби, Алишер Наўайыдай уллы сөз зергери пүткил өмири даўамында тек ғана 4 муздад дәрәткенин еслесек, буған исеним пайда етемиз. Қалаберсе, муздад аруз қосық системасының қатаң бир тармағы-хазаж бахриниң ахрабий махфуфий махзуф өлшеминде жазылады. Яғнай, муздадтың хәр бир қатары (кеңейтилген бөлегин қосқан ҳалда) мафулу, мафойлу, мафойлу,

фаулун, мафулу, фаулун бәнтлеринен куралады. Сонлықтан мустазадардың барлығы бир түрдеги музыкада атқарылуы мүмкін.

Усындай әдебий байланыслар нәтижесінде жүзеге келген жанр муашшах Әжинияз Қосыбай улы аты менен байланыслы унамлы кубылыс саналады. Муашшахта жасырынған сөз яки атама, оны жүзеге шығару үшін автор қолланған усыл хәм кураллар оқыушы дыққатын өзине тартуы тәбийғый хал. Сонлықтан болса керек, соңғы дәуір поэзиясында бул форманың түрлише үлгилерин тез-тез ушыратуы мүмкін. Олардың арасында талантлы шайыр Бақтияр Генжемуратовтың муашшахлары дыққатқа ылайық. Шайырдың муашшахларында айырым дәретиушилерде ушырасатуғын форма алдындағы корқыуды, қатарлардың басына форма курбаны сыпатында мәжбүрий киритилген сөзлерди сезбеймиз. Пикирлердің оғада хақыйқыйлығы, мазмунға сай хаўаздың жаратылуы, лирикаға тән сезимлилик Бақтиярдың муашшахларының өзгешелик белгилери саналады.

Классик әдебияттың жанрларын раўажландыруда XVIII әсир түркмен шайыры Мақтымқулы да айрықша үлес қосты. Ол өз дәуірінде түркмен поэзиясына мурабба формасын кеңнен енгизди. «Фактлердің көрсеткеніндей, Мақтымқулы шығармаларының 80 проценти мурабба формасында, 10 процентке жақыны мухаммес хәм 10 проценттен азырағы басқа формаларда дәретилген» [1]. Илимпаз Дәуран Абдуллаев классик шайырдың әйне усы бәнтлик форманы таңлауын оның өз шығармаларын тек оқыушылар ушын емес, ал тыңлаушылар ушын да дәреткенлигин себеби, бул формадағы қосықлар халық саз әсбапларында бақсылар тәрәпинен атқарылуға да қолайлы екенлиги менен байланыстырады [1].

Мақтымқулының жолы қосықта уйқас, бәнт хәм бәнтлик редифлер дүзіуде көп ғана шайырлар ушын үлги хызметин атқарды. Мақтымқулы дәстүри деп аталатуғын дәстүрде биринши бәнт шалыс уйқас формасында, қалған бәнтлердің барлығы биргелкили уйқас формасында дәретиледи хәм биринши бәнттің екінши қатарының соңындағы сөз ямаса сөзлер хәр бир бәнттің ақырында қайталана береді. Бунда хәр бир бәнтлик редифтің алдындағы сөзлер өз ара уйқасыуы шәрт. Бул қатарлардың хәм бәнтлердің бир-бири менен бекем байланысқа түсіуін хәм көркемлігин тәмийинлейді. Соның менен бирге, усандай қатаң форма арқалы терең философиялық мәни аңлатылады. Биргелкили уйқас формасындағы биринши бәнти қосықтың композициялық дүзисінде айрықша өзгешеликке ийе болуы менен бирге, пүтин бир шығарманың мазмунның бағдарлаушы кирисиу хызметінде келеді. Мақтымқулының қосықларында адамгершилик, ийман-инсап, хадаллық, қайырсақауатлық, дүня хаққындағы терең интелектлик пикирлеу басым.

Алтымыш баслы ала қарлы таулардан,
Думан кетер, жамғыр жауар, сел қалмас.
Шәйда бүлбил мөкан еткен бағлардан,
Хазан урар, жапырақ солар, гүл қалмас.

Хәрким ишсе ол шербеттен, ол жамнан,
Жүрек жанар, хеш сөз келмес зибаннан.
Келген кетер бул жалғаншы жәхәннан,
Хожа, сейит, бегу-патша, қул қалмас.

“Сел қалмас” қосығынан алынған жоқарыдағы қатарларда форма менен мазмунның қарысып кеткенлиги соншелли, онда терең идея, көркем пикир бар. Мине, усы Мақтымқулы жолы деп аталатуғын көркемлик жол қарақалпақ шайырлары арасында кеңнен белгилі. Бул форма XX әсирде А.Дабылов дәретиушилигинде күшлі раўажланыуын тапқан еді. Хәзирги әдебиятта И.Юсупов, Х.Дәулетназаровлар бул формада көплеген қосықлар дәретти.

Түркий дүняның көркемлик дүнясы рәң-бәрен. XIX әсирде жасаған қазақ шайыры Абай да әйне, бәнт бағдарында да миллий поэзияға көп ғана жаңалықлар алып кирди. «Абай тәрәпинен «Сегіз аяқ» шығармасында қолланылған бәнтлик өлшем өзинің қурылысы бойынша қазақ поэзиясына шайыр тәрәпинен енгизилген ең қурамалы қосық формасы болып есапланады» [3]. Қосық өлшеми 10-11 яки 7-8-бууынлы болып келетуғын болса, Абай аралас келетуғын 3-4-бууынлы, 7-8-бууынлы қосық формаларында жазды. “Сегіз аяқ” қосығы хәр бәнти 8 қатардан, ал өлшеми хәр түрлі, яғный 1-2 хәм 4-5-қатары 5-бууынлы өзара уйқасқа түседі, 3-6-қатары 8-бууынлы болып өзара уйқасады. 7-8-қатары да 8-бууынлы жуп уйқаслы болып келеді. Бул арқалы форма сулулығын тәмийинлеу менен бирге пикир көркемлігин де арттырды. Өйткени, кемтик хәм толық қатарларда пикир екшеп-екшеп жеткериледи, бул өз гезегінде пикир динамикасын жилуаландырады, усы арқалы оның оқыушыға тийгизетуғын тәсиршенлигин тереңдетеді. Бул болса оның поэзиясының өмиршенлигин тәмийинледі.

Өткирдің жүзи,
Кестениң бизи
Өрнегин сендей сала алмас.
Билгенге маржан,
Билмеске арзан,
Наданлар бәхре ала алмас.
Қиналма бекер, тил мен жақ,
Көңилсиз қулақ-ойға олақ.

Абай кешеуиллеп қалған қазақ поэзиясын жоқары көтерді. Ол түрлі көркем формаларды қазақ әдебиятына алып кириу менен бирге интеллектуаль поэзияны раўажландырды. Қазақ әдебияттануы илиминде Абайтаныушы алымлар шайырдың әдебий мийрасларын изертлей отырып уллы сөз шеберин “қазақтың бас ақыны” (А.Байтырсынов), “поэзия патшасы” (Б.Кенжебаев) деген сыпатлар менен бағалайды. Шынында да солай, себеби Абай поэзиясының көркем дәреги Шығыс әдебиятынан суусын алып, Европа, рус әдебиятынан тәсирленип, өзине тән шайырлық мектеп жаратқан, қазақ миллий әдебиятын раўажландырған, қазақ лирикасын жанрлық жақтан жетилистирген классик шайыр болып табылады. Абай поэзиясы арқалы қазақ әдебиятына реалистлик дәстүр кирди. Оның қосықтарында қазақ халқының социал турмысы, жәмийетлик-сиясий жағдайлары, философиялық, дидактикалық, ағартушылық көзқарастары жырланды. Шайыр көркем сөзге, соның ишинде поэзияға айрықша мәни аударды. Сонлықтан да оның “Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы” қосығында шайырлыққа үлкен талап қояды, мәзи мақтау, көпирме бос сөз қосықты қадирсизлендиреді, шайырларды абырайсызландырады дейді.

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қыйыннан қыйыстырар ер данасы.
Тилге жеңіл, жүрекке жыллы тийип,
Теп-тегіс жумыр келсин айналасы.
Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол ақынның билимсиз бийшарасы.
Айтыўшы мен тыңдаўшы көби надан,
Бул журттың сөз танымас бир парасы.

Мине усындай пикир “Мен жазбаймын өленди ермек ушын” қосығында еле де тереңлеседи. ХІХ әсирде жасап дөретиўшилиқ еткен Абай сөзди мың муқамда кестелеген, қосықты көркемлеген ҳақыйқый сөз устасы болды. Әсиресе, шайыр заманның, халықтың жанашыры, өз дәўиринен әдеўир илгерилеп кеткен пикир ийеси, билим менен өнерди, әдалатлық пенен хўжданды жоқары қойған терең ақыл ийеси, нәзик сезим, ышқы муҳаббатты жырлаўшы, тәбиятты сан әлўан түрде сўўретлеўши сөз художниги. Оның “Әсемпаз болма әрнеге”, “Ғылым таппай мақтанба”, “Сегиз аяқ”, “Билимдиден шыққан сөз”, “Күз”, “Қыс” хәм басқа да қосықлары идеясы менен тематикасы, формасы менен поетикасы жағынан гөнермейтуғын шығармалар қатарына киреди. Поезия пайғамбары Абайдың даўамшылары А.Байтурсынов, И.Жансүгиров, М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, Ф.Оңғарсынова хәм басқа да шайырлар қазақ поезиясының жанрлық, формалық жактан раўажланыўында өз орнына ийе.

Жуўмақ. Хәзирги дәўир өзбек, қарақалпақ, қазақ, қырғыз, түркмен әдебиятына Батыс көркем формаларының енисийи кең ен жаймақта. «Европеизация» ямаса «модернизация» деп аталатуғын Батыс Европа мәдений тәжирийбесиниң басқа еллерге таралыўы хәм әсте-ақырын синисип барыўы, оның унамсыз ақыбетлери, миллий әдебий дәстүрлердиң бузылыўына қәўип салыўы көп ғана талас-тартысларға себепши болмақта. Мәселен, өзбек әдебиятында да бул мәселе этирапында бир қатар пикирлер пайда болды. Белгили әдебиятшы, филология илимлериниң докторы Б.Саримсоқов «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (2000-жыл 28-июнь) газетасында жәриялаған «Абсурд – маъносизликдир» мақаласында модернизмниң өзбек әдебиятына кирип келиўине унамсыз баха берсе, белгили әдебиятшылар У.Норматов хәм У.Хамдомовлар «Жаҳон адабиёти» (2002, декабрь, 142-146-бетлер) журналында жәриялаған «Дунёни янгила қўриш эҳтиёжи» атлы мақаласында оны унамлы қубылыс сыпатында бахалайды. Ал қарақалпақ әдебиятында модернизмниң үлгилери жазыўшы Ш.Сейтовтың прозалық, шайыр С.Ибрагимовтың поэзиялық шығармаларында көринбекте. Бул әдебий ағымның көп ғана миллий әдебиятларға жарып кирип атырғанын факт сыпатында тән алмаўға илажымыз жоқ.

Солай етип, әсирлер даўамында раўажланыўдың түрли басқышларынан өткен туркий халықлар әдебияты халықларымыздың руўхый дўньясын еле де жақынластырыўға хызмет етип киятыр.

Әдебиятлар

1. Абдуллаев Д. Народные основы стихосложения в поэзии Махтумкули. – Ашгабад: «Ылым», 1983.
2. Азимов У. Инсонни тушуниш. Шеърлар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1978.
3. Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алма Ата: «Наука», 1964.
4. Қарақалпақ шайыры Ажинияз Қосыбай улы. – Истанбул: Турк Академиясы, 2024.
5. Рейзов Б.Г. История и теория литературы. – Ленинград: 1986.
6. Хализов В.Е. Теория литературы. – Москва: «Высшая школа», 2000.
7. Юсупов И. Йош. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.